

ODETA ŽUKAUSKIENĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

JURGIO BALTRUŠAIČIO INTELEKTUALINĖS BIOGRAFIJOS VINGIAI

The Intellectual Biography of Jurgis Baltrušaitis

SUMMARY

The main aim of this article is to draw an intellectual biography of the world-known art historian Jurgis Baltrušaitis. The study constitutes an exposition of the genesis of the methodology and conception of the most prominent representative of Henri Focillon's school. It also discusses the influences of his father's thought and of the Russian and German doctrines of formalism on the formation of Baltrušaitis' world view. On the other hand, it shows the distinctively original aspects of his methodology, which let him write new pages of "life of forms" and reveal its margins, deformations, artistic fallacy, fictions and myths. His innovative method of metamorphology opened up a lot of artistic and cultural phenomena (anamorphoses, aberrations, curious perspectives, mythical forms and formal myths) which were ignored by positivist research. Besides, the article shows that individual experience also left footprints on the methodology of Baltrušaitis, who always searched for the norm in deviation or for the rules of artistic and scientific imagination which deform and form the reality.

Iš Baltrušaičio ir Focillono bičiulystės bei mokslinio bendradarbiavimo matyti, kad jaunasis menotyrininkas su savo mokytoju niekada nekonkuravo – nerasė metodologijai skirtų straipsnių (išskyrus vienintelį¹³, kai jo tyrinėjama tema buvo išspausdinta Richardo Bernheimerio knyga), o *formų gyvenimą* pripažino ir savo metodologijos pagrindu.

„Focillonas mane žavėjo kaip žmogus, be to, jis man atvėrė *formų gyvenimą*. Iki jo meno istorija buvo atskirta nuo formų istorijos. Focillonas pasižymėjo ypač įtaigiu žodžiu. Jo idėjų žaismas, taiklūs pastebėjimai padarė įtaką visai kartai“¹⁴, – pripažino Baltrušaitis.

Svarbu paminėti, kad 1933 m. Baltrušaitis su žmona atvyko į Lietuvą. Kauno

RAKTAŽODŽIAI: Jurgis Baltrušaitis, intelektualinė biografija, metodologija, deformacijos.

KEY WORDS: Jurgis Baltrušaitis, intellectual biography, methodology, deformations.

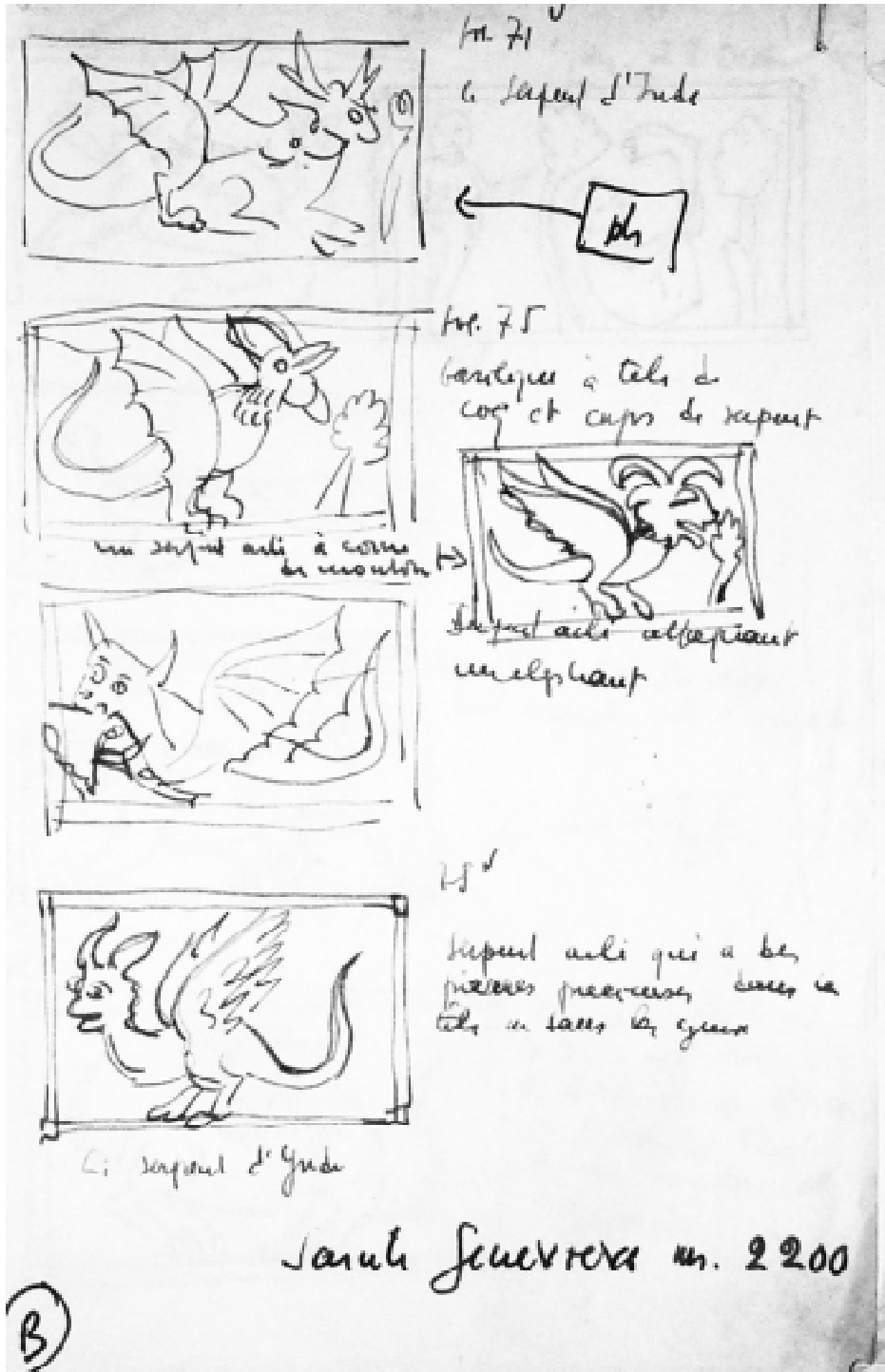
universitete jam buvo suteikiamas meno istorijos profesoriaus vardas. Dėstydamas čia, jis nuolat lankėsi įvairiose Vakarų Europos šalyse, skaitė paskaitas Paryžiaus universitete, Warburgo institute Londone, važinėjo į ekspedicijas. Šiuo laikotarpiu parašė vienintelį savo veikalą – vadovėlį – lietuvių kalba *Visuotinė meno istorija*, abu tomai pasirodė tarpukaryje (1934 ir 1939 m.). Joje autorius apibendrina savo ir mokytojo tyrinėjimus, tiksliai apibūdina bendrąsias istorinių stilių savybes, tačiau tai buvo studentams skirta mokomoji knyga, o ne jo asmenines išvalgas atskleidžiantis veikalas.

Iki Antrojo pasaulinio karo Focillonas ir Baltrušaitis lygiagrečiai rutuliojo viduramžių meno formų „genealogijos“ tyrinėjimus¹⁵. Ieškodamas romaninio meno ištakų, lietuvių kilmės menotyryninkas gilinosi į tai, kaip harmoningas klasikinės antikos meno formų pasaulis grūmėsi su kita formų dvasia – rytiečių meno geometrija. Jį domino taisyklės, kurios skatina formų atsiradimą, virsmą. Jo paties piešiniai ir surinkta ikonografinė medžiaga tapdavo ne minties papildymu, o esmine atskleidimo dalimi. Metodškai tyrinėdamas figūras, jis rasdavo paslaptį to formų gyvenimo, kurį Focillonas laikė pagrindiniu meno istorijos objektu. Be abejo, tik šios metodologinės nuostatos padėjo atskleisti, kad išradingas romaninės skulptūros kompozicijas sudaro griežta geometrija ir laisva menininko fantazija, o individualią ir gaivališką skulptoriaus vaizduotę varžo geometrijos, architektūros ir ornamento dėsniai.

Tačiau Baltrušaitis, kaip ir daugelis kitų Focillono mokinių, *nesirėmė mokyto-*

jo suformuluota meninio stiliaus raidos koncepcija, – jis išplėtojo tuos Focillono koncepcijos pradus, kurie padėjo tyrinėti „*kaleidoskopinę laiko struktūrą*“. Jį domino *nelaikiniai ryšiai meno istorijoje, fundamentalesnė laiko raiška. Tai leido stilistinės analizės nesieti su sinchroninių reiškinių tyrinėjimais*. „Jo metodologija rėmėsi nuostata, – taikliai pažymi Andrijauskas, – jog vieno meninio stiliaus pasikeitimas kitu dar pilnai nepanaikina anksčiau vyravusių, kurie latentinio, t. y. užslėpto, pavidalo išlieka naujuose stiliuose ir formose“¹⁶. Kita vertus, jo menotyros darbuose ryškėjo nuostata, kad meninės kultūros kaitos laikotarpiais senosios stilistinės formos netikėtai atgimsta ir susipina su naujosiomis.

Iš tiesų Focillonas atvėrė kelius struktūralistinei analizei, kuri neapsiriboja vien stiliaus istorija, todėl Baltrušaitis nagrinėjo ne viduramžių meno stilių raidą, o gilinosi į morfologinių struktūrų analizę. Jį domino „*dialektinis*“ struktūros (*ordre*) ir iškraipymo (*désordre*), formavimo ir deformavimo santykis. Iš karto suvokęs romaninio meno autentiškumą, Baltrušaitis nuolat *gilinosi į formų iškraipymo metodus, parodydamas, kad iškraipytos formos konstruoja naują meno pasaulį, naują geometrinių formų sistemą*. Jis sukūrė savitą normatyvinę meno interpretavimo sistemą, kurioje išskirtinę vietą užima jo paties atlikti piešiniai, eskizai ir daugybė pavyzdžių, kurie vizualiai pagrindžia jo doktriną (*pav. 4, 5*). Šie piešiniai dažniausiai išryškina geometrinius figūrų bruožus, kompoziciją ir struktūrą. Galima sakyti, kad Baudelaire'o garbinamą „*atvaizdų kultą*“ Baltrušaitis pavertė meno is-

4. Baltrušaičio piešinys iš knygos *Pabudimai ir stebuklai* rankraščio

5. Baltrušaičio piešinys iš knygos *Aeracijos* rankraščio

torijos – tyrinėjamos formų atsiradimus, atgimimus, persikėlimus, transformacijų žaismus – savastimi.

Pridursiu, kad pirmasis mokslinis Baltrušaičio etapas siejasi su kitų formalizmo išpažinėjų veikalais. Juose meno kūrinys visada vertinamas tik kaip vaizdinis fenomenas, kurio fundamentalus turinys skleidžiasi formoje – labai judrioje, nuolat kintančioje, veikiamoje pačių formų gyvenimo paskatų. Meno istorikas taip pat pabrėžė, kad formai negalima „primesti“ semantinio turinio, nes meniniame diskurse formalus turinys atlieka kartu reikšmės ir išraiškos vaidmenį: forma niekada nėra tuščia, ji neatsiranda kaip betikslis ženklas. Ji savitai pati save įprasmina ir spinduliuoja reikšmes. Taigi iš formalizmo jis perima požiūrį į formą kaip į organišką organizmą, siekį atriboti meno istoriją

nuo grožio problematikos, tačiau jo veikaluose nelieka vietos hėgelizmui – tradicinės menotyros ir Focillono darbuose esančiam polinkiui konstruoti globalines meno raidos schemas.

Nepatikliai žvelgęs į populiarias ideologijas, didžias filosofines sąvokas ir įvairius *izmus*, Baltrušaitis savo mokslinę veiklą apibūdino taip: „Turiu vienintelį darbo metodą: ieškoti šaltinių, autentiškų tekstų, nepasikliauti apibendrinimais, straipsniais, kuriuose jau suponuoti atsakymai į rūpimą klausimą. Tik einant prie šaltinių atsiveria tikras dalykų matymas. Pasukus pramintu keliu atsišleidžia visai kitas vaizdas, todėl surastą gija seku, ir jeigu pradžia teisinga, tai viskas sueina, pasitvirtina, pasipildo, išsiplečia“¹⁷. Šių metaforiškų minčių yra ir jo knygoje, neretai lyginamose su gerai struktūruotais romanais, kuriuose Ariad-

6. Menotyrininkų susirinkimas Baltrušaičio namuose (jis centre)

nės siūlas jam padeda surasti kelią sudėtinguose formų ir simbolių labirintuose: pirmiausia atskleisti kompozicinę seniausių meninės kultūros elementų – pyrimo raštų (*entrelacs*), archajinių ornamentų – sąrangą, vėliau fantastiškų viduramžių vaizdinių ištakas, judėjimus plačiose civilizacinėse erdvėse.

Pažymėtina, kad prasidėjęs karas nutraukė Baltrušaičio ir Focillono bei jo suburtos grupės romaninio ir gotikinio meno genezės tyrinėjimus. Kai 1943 m. pavasarį juos pasiekė žinia apie Focillono mirtį, „atsitiko nuostabus dalykas, – prisimena Chastelis, – ‚fosijoniečiai‘ instinktyviai susibūrė. Kiekvieną trečiadienio vakarą, kai Paryžius skendėjo tamsoje ir kai, esant komendanto valandai, nebuvo nė vienos mašinos gatvėse, tiksliai nežinome, kaip ir koku tikslu Helène ir Jurgio Baltrušaičių namuose

prasidėjo slapti susirinkimai. Buvo skaitomi dviejų tipų pranešimai: vieni – skirti tūkstantiesiems metams ir XI a. menui, o kiti – viduramžių pabaigos menui – temos, kurias gvildeno Focillonas paskutinėse paskaitose *Collège de France*¹⁸. Šie susirinkimai, praminti *Academia Virginiana*, kuriuose dalyvavo ir iš Vokietijos pasitraukę intelektualai, vyko daugiau nei dešimtmetį (*pav.* 6).

Šiuo laikotarpiu Baltrušaitis parašė naujų dalykų apie *formų gyvenimą* ir *kitaip nei Focillonas vertino formų gyvenimo paraštes, iškrypimus, kūrybinius paklydimus, išmoningus žaidimus ir kvailiojimus, fikcijas ir mitus*. Kita vertus, vienas pirmųjų meno istorijos komparatyvistų nesiliovė domėtis Rytų ir Vakarų meno formų sambalsiais, formų ir mitų kelionėmis bei klajonėmis begalinėse civilizacinėse erdvėse.

Beje, gotikos menui skirtuose veikaluose¹⁹ ir menotyros problematika psichologizuojama, keliami spontaniško meno raidą nulėmiančio prado idėja (labai panaši spontaniško meno formų raidos samprata išdėstyta ir Baltrušaičio pasaulėžiūrą formavusio Pasternako knygoje *Daktaras Živago*). Baltrušaičio išsigilinimas į morfologinių struktūrų sąrangą, stilistinių formų genezę, sąveikas ir metamorfozes padėjo atskleisti spontaniškus praeities formų prasiveržimus, letargišką jų miegą, atgimimą ir transformacijas. Menotyryninkas nustatė, kad šios metamorfozės neturi nieko bendra su dekadansu; „iškraipytos“ tikrovės formos gali atitikti meninius poreikius, jos rodo, kad renkamosi abstrakcija: dažnai įterpiami „renesanso“ reiškiniai, grįžtama prie pirminių modelių. Kita vertus, *deformavimas* visuomet reiškia ir meninių taisyklių laužymą ir prasideda meno formų raida.

Aprašydamas stebuklingą ir audringą gotikos meno pasaulį, „fantastiškosios estetikos pradininkas“²⁰ kūrė savitą tyrinėjimo būdą, turintį sąsajų ir su ikonografijos metodu. Iš tiesų, meno istorijoje Baltrušaitį domino ne tik *formų gyvenimas*, bet ir *formų prasmės sandara* bei raida, kuri susijusi su įvairiais žmonių galvosenos „susiformavimais“. Vadinasi, jis tapo ir *formų reikšmių* bei *klaidžiojančio žmonijos žvilgsnio* istoriku²¹. Oponuodamas „pozityvizmo“ šalininkams, atskleidė viduramžius esančius „kitokius“: ne „realistinius“, žmogaus individualumo ir triumfo link žengiančius viduramžius, o „iracionalius“, kuriuose vyksta nepalaužiamos formų metamorfozės, atgimsta senovės mitai ir legendos. „Aš aptikau gotikinių deforma-

cijų ir jų metamorfozių. Tai romanikos atgimimo istorija gotikos mene, kitaip sakant, romaniškųjų meno formų „atgimimo“ gotiškoje paveikslų dirbtuvėje atsklaida. Prie jos šliejasi svarbūs keisti išoriniai įnašai: gotikos menas visada buvo suvokiamas kaip Vakarų kvintesencija, nors iš tikrųjų jame yra gausybė svetimų atvaizdų (rytietišku atbalsiu), kurie sugriauna tą tariamą grynumą. Bet tam, kad šie tolimi savo dvasia atvaizdai įsilietų į Vakarų meną, menininkai turėjo sukurti naujas formas. Taip atsirado fantastiškieji viduramžiai“²², – dalijosi savo mintimis Baltrušaitis. Neretai netikėtų sugretinimų randantis meno istorikas ne tik atskleidė, kad egzistuoja meno formų ryšiai tarp labai tolimų civilizacijų (Kinijos, Indijos ir Vakarų), bet ir tapatūs formų kūrybos principai, arba mentalinės formos, kurios nulėmia šių civilizacijų meną. Kitaip tariant, išryškindamas Azijos mitologijos apraiškas krikščioniškajame mene, jis perteikė iki tol netyrinėtą Vakarų meno paveikslą. Galima sakyti, siekė paaiškinti keistus ir neiprastus vaizdavimo bei regėjimo įpročius, kurie giliai įleidę šaknis į žmonijos atmintį.

6-ajame dešimtmetyje Baltrušaitis vis giliau panyra į idėjų istoriją. „Intriguojančių knygų autorius“ paskelbia keturių darbų ciklą apie *keistas perspektyvas*, arba *aberacijas*, kuriame nagrinėja įvairias mokslines ir poetines fantazijas, prasimanymus ir jų vaizduoseną²³. Jis sutelkia dėmesį į *taisyklių iškraipymus* ir *iškraipymo taisykles*, kurios skatina atsirasti iliuzinius paveikslus, meno ir mokslo „kliedesius“, ydingus metodus: šitai taip pat sudaro meno formų ir idėjų istoriją, arba „kitą“, „išvirkščią“ jų pusę. Baltrušaičiui svarbu

visa, ką pozityvus mokslas buvo išstūmęs: „domėjausi tuo, kas buvo niekinama, marginalu, išstumta. Visa tai siekia atkurti. Atkreipiau dėmesį į klaidas, prasmines iliuzijas ir tyrinėju šiuos „mąstymo ir matymo iškraipymus“, kurie aplinkiniais keliais skatina ieškoti tobulumo. Mano požiūriu, klaida yra minties sužadimas ir neretai atradimo šaltinis“²⁴.

Vadinasi, atradęs fantastiškąjį viduramžių pasaulį, menotyrininkas ir toliau ieškojo noktiurnišku, vaiduoklišku matymo ir vaizdavimo pavyzdžių renesanso ir klasikos epochose, kai tikrovė susilieja su iliuzija, o logika pasiduoda absurdui. „Jurgis stebuklų šalyje“²⁵ stengėsi surasti taisykles, poetinius arba filosofinius mechanizmus, kurie formų pasaulyje kuria fikcijas (kitai sakant, kaukes, po kuriomis slypi gelminės tiesos). Prisimindamas, kaip jis pradėjo domėtis iškraipytomis perspektyvomis, arba anamorfozėmis, Baltrušaitis pasakojo: „Mane žavėjo geometrija, kuri turi intelektualią, magišką pusę. Geometrija mane masino kaip mįslė. Rinkau knygas apie perspektyvą, kadangi jose buvo geometrijos ir atvaizdų. Iš pradžių nemačiau jokio ryšio tarp fantastiškų atvaizdų atsiradimo geometrinuose romantiškųjų fasadų rėmuose ir geometrijos perspektyviniame vaizdavime, tačiau tose knygosose taip pat buvo abstrakčios geometrijos pavyzdžių, kuriais remiantis arba nesiremiant buvo modeliuojami atvaizdai. Taip atradau anamorfozes, kurių iki tol niekas rimtai netyrinėjo, nors jos susijusios su viduramžių scholastika ir didžiųjų filosofų, – Descartes’o, Mersenne’o ir kitų – mąstysena“²⁶ (pav. 7).

Tad nieko nuostabaus, kad, tyrinėdamas vaizduotę vykstančias tikrovės as-

pektų metamorfozes, kai susidaro formų ir jausmų konsteliacijos, patrauklūs ir neretai absurdiški vizualiniai „kompleksai“, Baltrušaitis sukūrė novatorišką *metamorfologijos* metodą. Jo tikslas – nagrinėti formaliuosius mitus, arba mitines formas. Jose tikrovė slepiasi po iliuzijos kauke, „kurią pakanka nuimti, kad rastum pačias paprasčiausias tiesas“²⁷. Antra vertus, buvo ne mažiau svarbu atskleisti tiesą, arba normą, deviacijose.

Kurdamas šį metodą, mokslininkas ne tik originaliai gvildeno meno ir matymo istorijos temas, bet ir savitai apmąstė mokslo mitus veikale *Miroir (Veidrodis, 1978)*. Jame nagrinėjo klaidingus arba ydingus mokslinės minties kelius – taip atsiveria kita tiesa apie mokslines klaidas, kurios veikė vaizduotę ir idėjų istoriją, ir buvo padaryti svarbūs atradimai. Vadinasi, fundamentali klaida yra produktyvi, o veidrodis meno ir mokslo istorijoje nėra tik tiesos ir tikrovės atspindys: jo istorija kupina kūrybingų ydų, iliuzijų, prasimanymų, apgaulės. Vadinasi, mokslo kaip ir meno raida susijusi su fantazmais, o ne vien yra nuolatinė kova su epistemologinėmis kliūtims. Žodžiu, Baltrušaitį domino iš fantasmagorijos ar iliuzijos atsirandanti mokslo dalis, galiausiai atskleidžianti tikrovę. „Tai visiškai naujas įnašas į mokslo istoriją ir su klaidomis kovojusią mokslo epistemologiją“, – pažymėjo Christianas Descamps’as²⁸.

Apmąstęs nueitą mokslinį kelią, Baltrušaitis pripažino, jog „šiuolaikiniame formų ir idėjų istorijos srovių fone jis yra marginalus didžiųjų klasikinių formalistinių ir ikonologinių mokyklų reiškinys“²⁹. Nors meno, matymo ir mokslinės minties formų iškrypimus tyrinė-

7. Paroda *Anamorfozės* (1975). „Aš mėgstu ydas, paremtas intelektu“ (Baltrušaitis)

Jęs menotyrininkas meno ir idėjų istoriją papildė novatoriškais ir originaliais metodais, tačiau, Louisui Grodeckiui perėmus Focillono postą Sorbonoje, o André Chasteliui išitvirtinus *Collège de France*, iš aktyvaus akademinio gyvenimo jis buvo savitai išstumtas. Gebėjęs išvelgti tamsiąsias įvairių reiškinių puses, Baltrušaitis matė ir tamsiuosius akademinės visuomenės užkaborius, todėl atsidėjo vien mokslinei ir kūrybinei veiklai. Viename interviu jis net buvo paklaustas, ar nėra taip, kad jis yra tam tikra aberacija, turint galvoje universitetinį klasikinį kelią, kurio jis nenuėjo? Ar nėra jis vienas iš tokių objektų, kuriuos jis tyrinėjo? Baltrušaitis atsakė, kad jis nesiekė sukurti mokyklos, ir tai jam suteikė daugiau laisvės bei įrankių.

Vis dėlto reikia pažymėti, kad kultūros gyvenime jis aktyviai reiškėsi kitaip: skaitė paskaitas įvairiuose Europos ir

JAV universitetuose, surengė reikšmingų parodų, iš kurių svarbu paminėti didelio atgarsio sulaukusias 1975 m. Paryžiuje (*Arts Decoratifs* muziejuje), vėliau Amsterdame (*Rijksmuseum*) ir Niujorke (*The Metropolitan Museum of Art*), skirtas anamorfozėms, taip pat Paryžiuje daug diskusijų sukėlusias *Sodai ir iliuzijų šalys* bei *Gyvuliškos fizionomijos*.

Tačiau akademinėje visuomenėje neįsitvirtinęs mokslininkas tapo ne cituojamu, o veikiau plagijuojamu autoriumi, todėl, žurnalistų paklaustas, ar nemanąs, kad jį plagijuoja, Baltrušaitis atsakė: „Ne man apie tai spręsti. Tačiau sakoma, kad vagia tik iš turtingų, todėl man tai liudija, jog buvau turtingas. Taip, mane plagijavo, bet tai laikau sėkme. Iš tiesų dažnai užmirštama cituoti“³⁰.

Pasak Chevrier, dendiško būdo menotyrininkas buvo itin uždara ir intravertiška asmenybė, kurios išgyvenimai ir

bruožai savitai atsiskleidė metodo ypatybėse arba jas net nulėmė. Jurgis buvo daltonikas, todėl formą jautė ir matė ypatingai; be to, 1922 m. Kaune lėktuvo sraigto sunkiai sužeistas. Po šios avarijos jam buvo atlikta daug veido ir kūno operacijų, jis sunkiai valdė stipriai sužalotą kairę ranką. Visa tai pasąmoningai galėjo nukreipti intelektualo dėmesį į deformacijas ir ydas, kurios nėra vien neigiamimi gyvenimo dalykai.

Vadinasi, esama keistų mokslinio diskurso, asmeninio gyvenimo patirties

ir išgyvenimų sampynų, kurios atskleidžia Baltrušaičio metodologijos savitumą, tačiau akivaizdu, kad įgūdžiai ir išvalgos susiformavę studijuojant viduramžių meną, siekis fantastiškuose romaniškų meno formų iškraipymuose surasti taisykles, vėliau suprasti pasakiškų gotikos atvaizdų metamorfozes paskatino menotyrininką žengti dar toliau ir atskleisti ne tik perspektyvos deformavimo taisykles, bet ir apskritai meninės bei mokslinės vaizduotės dėsnius, kurie savitai *deformuoja* ir *formuoja* tikrovę.

Literatūra ir nuorodos

- ¹³ J. Baltrušaitis. Art sumérien – art roman. A propos d'un livre récent // *La Revue de l'art*, 1933, Nr. 54, p. 177–84.
- ¹⁴ J.-L. Gaillemín. Une poétique de l'aberration. Un entretien avec Jurgis Baltrušaitis. – CLEFS, 1978, Nr. 2, p. 42.
- ¹⁵ J. Baltrušaitis. *Études sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie (Viduramžių meno studijos Gruzijoje ir Armėnijoje, 1929), La stylistique ornementale dans la sculpture romane (Ornamentinė stilistika romaninėje skulptūroje, 1931), Art sumérien. Art roman (Šumerų menas. Romaninis menas, 1934), Le problème de l'ogive et Arménie (Ogivos problema ir Armėnija, 1936), Cosmographie Chrétienne dans l'art du Moyen-Age (Krikščioniškoji kosmografija viduramžių mene, 1939).*
- ¹⁶ A. Andrijauskas. Rytai ir Vakarai J. Baltrušaičio komparatyvistinėje menotyroje // *Kultūros, filosofijos ir meno profiliai*. – Vilnius, 2004, p. 491.
- ¹⁷ U. Karvelis. Jurgis Baltrušaitis (1903-1988), érudit et visionnaire // *Cahiers Litvaniens*, 2003, n. 4.
- ¹⁸ A. Chastel. Henri Focillon et son enseignement, *Victor Focillon et Henri Focillon*. – Dijon, 1955, p. 19.
- ¹⁹ J. Baltrušaitis. *Le Moyen Âge fantastique: antiquités et exotismes dans l'art gothique (Fantastiškieji viduramžiai: antikos pasaulis ir egzotizmai gotikos mene, 1955), Réveils et Prodiges. Le gothique*

- fantastique (Pabudimai ir stebuklai. Fantastiškoje gotika, 1960).*
- ²⁰ J.-L. Gaillemín, *ten pat*, 1978, n. 2., p. 40.
- ²¹ A. J. Greimas. Sukaktuvės, kurių nereikėtų minėti ir Jurgio Baltrušaičio „Fantastiškieji viduramžiai“ // *Iš arti ir iš toli. Literatūra, kultūra, grožis*. – Vilnius, 1991, p. 233.
- ²² J.-F. Chevrier, *ten pat*, 1979, p. 10.
- ²³ J. Baltrušaitis. *Anamorphoses ou Perspectives curieuses (Anamorfozės arba keistos perspektyvos, 1955) Aberrations. Quatre essais sur la légende des formes (Aberacijos. Keturiuosė apie formų legendą, 1957).*
- ²⁴ J.-L. Gaillemín, *ten pat*, 1978, p. 40.
- ²⁵ G.-F. Picard, “La Vérité, mon Œil!”, in *L'Opto*, 1990, n. 9, p. 8.
- ²⁶ J.-F. Chevrier, *ten pat*, 1979, p. 10.
- ²⁷ M.-T. Maugis. Architectures flamboyantes, jardins délirants, phrénologie, astrologie, in *Beaux-Arts*, septembre, 1957, p. 10.
- ²⁸ J. Baltrušaitis, Ch. Descamps, J.-P. Simon. Conversations sur miroir // *Ėa cinéma*. – Paris, 1978, p. 50.
- ²⁹ J. Baltrušaitis, Ch. Descamps, J.-P. Simon, *ten pat*, 1978, p. 49.
- ³⁰ L. Seguin. *Aberrations. Entretien avec Jurgis Baltrušaitis*. Flammarion leidykla skirtas interviu iš Baltrušaičio archyvo.